

УДК 94 (477) «1890-1914»

Вікторія Степаненко (Миколаїв)

МІСЦЕ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я У ЗОВНІШНІЙ ТОРГІВЛІ РОСІЇ НА МЕЖІ ХІХ-ХХ СТОЛІТЬ: ЗАГАЛЬНОУКРАЇНСЬКИЙ ТА РЕГІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТИ

У зовнішній торгівлі Російської імперії кінця ХІХ – початку ХХ ст. значну роль відіграла Україна із своєю багатогалузевою економікою та великими чорноморсько-азовськими портами і важливими сухопутними митницями на західному кордоні.

Розвиток внутрішнього ринку, спеціалізації промислового і сільськогосподарського виробництва, поліпшення транспортного сполучення тощо, обумовили розширення у другій половині ХІХ ст. зовнішньоторговельних зв'язків України. В останній чверті ХІХ ст. структура українського експорту змінилася незначно у порівнянні з попередніми роками. Більшу частину складав хліб, особливо пшениця, льняне насіння, худоба, овеча вовна, необроблені шкіри, топлене сало, канати, мило, свічки. В той же час, значне місце починають займати такі продукти як цукор, спирт, яйця, тютюн тощо [1]. У 1880-90-х роках чільне місце у промисловому експорті займають кам'яне вугілля, залізна і марганцева руда, металовироби [2].

Серед усіх сільськогосподарських продуктів, що вивозилися з України, найголовнішим залишався хліб. У 1891-95 рр. на нього припадало 48% всієї вартості експортованих товарів [3]. Більшість українських хлібів (близько 90%) вивозилася через морські порти Чорного та Азовського морів, інша частина йшла через Данциг, Кенігсберг, Галичину [4]. Наприклад, у 1895 році з губерній України тільки залізницями через балтійські порти було вивезено 7,7 млн. пудів зернових, а через сухопутні митниці – 31 млн. пудів [5]. Про місце ключових портів імперії у загальному хлібному експорті кінця ХІХ ст. свідчить таблиця 1.

Ми бачимо, що значення балтійських портів у європейській торгівлі хлібом поступово занепадала, в той час коли роль південних портів постійно зростала і досягла у 1890-і роки майже $\frac{3}{4}$ усього загальноросійського

експорту. Місце окремих портів спостерігається за таблицею 2.

Ми бачимо, що протягом останнього десятиліття ХІХ ст. частка портів Північного Причорномор'я у чорноморському експорті зерна поступово збільшувалася. Якщо у 1890-1894 рр. середня частка сягала 67,8%, то за наступне п'ятиліття 1895-1899 рр. вона зросла до 76,6% (підрахунки автора).

Також ми спостерігаємо поступову зміну співвідношення вивозу з Одеси та Миколаєва, так як, починаючи з 1892 р. частка Миколаївського порту в експорті зернових поступово зростає (винятком є лише 1899-1900 рр., що було пов'язано з поганим врожаєм на Півдні України, особливо, у районах, що постачали зерно по Харківсько-Миколаївській залізниці до Миколаївського порту [8]).

Значну статтю вивозу України складало льняне насіння. Наприкінці ХІХ ст. середні об'єми цього продукту сягали 23,3 млн. пудів на рік (1897 р.). При цьому від 45 до 65% насіння, що експортувалося через південні порти, припадало на Одесу [9].

Популярним продуктом продажу був тютюн, близько 70 відсотків якого вирощувалося на українських землях. Вивіз тютюну протягом другої половини ХІХ ст. поступово зростав, хоча і повільно (1891-1895 рр. – 225 тис. пудів, 1896-1897 рр. – 299 тисяч) [10]. Але у зв'язку з тим, що український тютюн мав великий попит в країнах Північної Європи, його багато вивозилося через Петербурзький та Ризький порти.

Поряд з продуктами землеробства з України за кордон вивозилася велика кількість різноманітних продуктів тваринництва, зокрема коні, рогата худоба, вівці, свині, вовна, шкіри, сало, м'ясо, масло тощо.

Основними пунктами експорту худоби до європейських країн були Лібавська, Сосницька, Одеська, Севастопольська та Миколаївська митниці. Але у 1890-х роках кількість худоби на продаж через основний експорт-

ний пункт – Одесу – різко скорочується. Якщо у 1889 році тут було продано за кордон понад 15 тисяч голів, що становило майже увесь вивіз худоби через європейські митниці (15,2 тис.) і 90% від загальноросійського вивозу [11], то у 1895 р. було відправлено лише 4,8 тисячі голів [12].

Також у кінці XIX ст., насамперед через Одеський порт, експортувалися вівці, вовна, необроблені та оброблені шкіри, сало, але обсяги вивозу цих продуктів поступово зменшувалися.

Щодо інших продуктів тваринництва, об'єми експорту яких поступово зростали, то це масло, домашня птиця та яйця [13].

Серед промислових товарів, особливо треба відзначити цукор, вивіз якого після 1876 р. починає швидко збільшуватися: з 1108 тис. пудів у 1876-1880 рр. до 9681 тис. пудів у 1896-1898 рр. Основну частину цукру, що йшов на експорт, давала Україна, заводи якої щорічно виробляли від 80 до 89% його загальної кількості. При загальноросійському експорті у 20 млн. пудів в середині 1890-х років, через сухопутні митниці Правобережної України проходило 17,7 млн. пудів, а через Одесу – майже 3 млн. пудів цукру [14].

Крім цього, Україна займала значне місце в експорті спирту (лише Одеса вивозила у 1890-х роках близько 30% загальноросійського експорту), риби та ікри, що привозилися з Дону, Волги та Каспійського моря. Загальні об'єми цієї продукції сягали сотні тисяч пудів для риби і десятки – для ікри [15].

Митниці України відігравали значну роль і в імпортній торгівлі Російської імперії. Сюди завозилася з багатьох країн різноманітна промислова і сільськогосподарська продукція, зокрема метали, машини, устаткування, хімічні речовини, бавовняні, шерстяні, шовкові тканини, бавовна, рис, фрукти, прянощі, бакалійні товари. Так, привезені лише в Одеський порт товари у 1883-1890 рр. становили майже 11% вартості європейського імпорту імперії [16]. Про кількість найважливіших щодо питомої ваги товарів, що ввозилися через Одесу, свідчать дані таблиці 3.

Як бачимо до Одеси імпортувалася велика кількість товарів. Причому вона, за винятком окремих товарів (падіння імпорту кам'яного вугілля, тютюну пов'язано із збільшенням їх виробництва в Україні та збільшенням мита

на ввіз), весь час зростала. Крім цих товарів в Одеський порт привозилося на сотні тисяч рублів різного посуду, бавовняних, шерстяних, шовкових тканин, шкіряних виробів, цементу, соди, джутових мішків, риби, вин тощо [18].

На початку XX ст. зовнішня торгівля в Росії набувала все більшого значення: зростав товарообіг та її вплив на економіку, що відображало рівень розвитку соціально-економічного становища країни, концентрацію виробництва, панування промислових монополій, проявляло процес концентрації фінансового капіталу у внутрішній та зовнішній торгівлі.

Протягом 1900-1913 рр. обсяг зовнішньої торгівлі Росії збільшився більше ніж у два рази [19]. Структура російського, а отже й українського, експорту майже не змінилася, бо продовжувалася складатися переважно з продуктів сільського господарства, особливо зерна, технічних культур (льон, конопля) та деяких продуктів тваринництва, на які приходилося майже $\frac{2}{3}$ загальноросійського вивозу.

Як же була представлена у зовнішньоторговій системі Російської імперії Україна, можливо найрозвинутіший, у капіталістичному відношенні, регіон імперії.

Напередодні Першої Світової війни з України вивозилось за кордон імперії товарів на суму 386,6 млн. руб., а ввозилось – 106,2 млн. руб. В загальному експорті Росії в цей період частка України дорівнювала майже 26%, а в імпорті – 11,5% [20].

Як і раніше, Україна займала значне місце в російському хлібному експорті, хліб йшов, головним чином, з родючих степів південної України, де інтенсивно розвивалося капіталістичне землеробство, особливо після столипінської аграрної реформи.

В експорті на чотири різновидності зерна Україні в 1910-1913 рр. припадало 41,5%: пшениці – 36,2%, жита – 49,6%, ячменю – 54,8%, вівса – 16,3% [21]. У 1911-1913 рр. щорічний прибуток імперії від експорту зерна дорівнював 596 млн. крб. [22].

З України за кордон вивозилася значна кількість худоби, продуктів тваринництва (рогата худоба, коні, свині, а також шкіра, сало, м'ясо, масло та ін.). Загалом, такого виду продукції з України вивозилося по вартості в

4,5 рази менше, ніж продуктів землеробства [23].

За кордон вивозилося половина льону-сирця, бавовняні тканини, експорт яких з 1900-1913 рр. зріс більше ніж у 3,7 рази; цукор, вивіз якого за ці роки зріс більше ніж у 1,5 рази тощо.

Україна займала значне місце в російському експорті промислових товарів. За кордон вивозилась: залізна руда, цукор, спирт, сукно, канати, риба, ікра тощо. Перше місце в українському експорті посідав цукор. У 1913 р. вартість експортованого цукру становила 267,4 млн. руб., збіжжя та борошна – 235,3 млн., руд та необроблених металів – 115,4 млн. крб. [24].

Головним ринком українського цукру була Англія, на яку на початку ХХ ст. припадало близько 32% експорту цього продукту. Криворізька руда експортувалася щорічно по 30-50 млн. пудів Німеччині, Англії, Голландії. Ці країни переробляли її та ввозили в Росію металеві вироби і залізо [25]. Загалом структуру зовнішньої торгівлі України можна спостерігати за таблицею 4.

Найважливіше значення для розвитку економіки Росії, розширення її участі у зовнішньоекономічних, торговельних зв'язках мав морський транспорт, значна доля діяльності якого припадала на морський транспорт України. Перше місце у зовнішній торгівлі Російської імперії продовжували грати морські порти. На початку ХХ ст. у Північному Причорномор'ї діяли наступні порти: Одеський, Херсонський, Миколаївський, Очаківський, Скадовський та Хорлівський.

Одним із найбільших портів на півдні у цей час була Одеса, що займала за товарообігом друге місце у Росії (після Петербурга), до якої щорічно прибувало у середньому 1100 парових та 120 парусних суден. В Одесі знаходилася головна контора Російського товариства пароплавства та торгівлі, яке виконувало не тільки перевезення на Чорному та Азовському морях, але й на других морях, його діяльність поширювалась і на річковий транспорт басейнів Дніпра, Південного Бугу та Дністра [27].

Головним експортним продуктом для Одеського порту продовжував залишатися хліб, хоча частка його протягом 1900-1913 рр. значно зменшилася. Якщо в кінці

ХІХ ст. вона сягала близько 50% від усього чорноморського вивозу, то напередодні війни навіть серед портів Північного Причорномор'я вона зайняла друге місце (після Миколаєва). Але не дивлячись на це, експорт зернових продовжував займати чільне місце у загальному товарообігу Одеси – 74% від цінності усього експорту (за 1909 р.) [28].

Не дивлячись на втрату позицій у хлібному експорті цей порт продовжував протягом усього довоєнного часу займати перше місце за обсягами імпорту, залишаючи далеко позаду своїх конкурентів.

Серед інших позицій експорту через порти Північного Причорномор'я треба відзначити значні обсяги цукру, спирту, продуктів тваринництва, залізної та марганцевої руди, металевих виробів тощо. При цьому на початку ХХ ст. століття вже починає спостерігатися певна спеціалізація серед портів: якщо хліб експортували усі, то яйця, коней, спирт, масло, сало, домашню птицю, ліс тощо відправляли майже винятково з Одеси (наприклад, у 1910-1913 рр. звідти було відправлено 751577 млн. градусів спирту, що складало 50% від загальноросійського експорту [29]), а залізну та марганцеву руду, рейки – з Миколаєва.

Вищенаведений матеріал дозволяє зробити попередній висновок про особливе становище Північного Причорномор'я в економічній системі Російської імперії на межі ХІХ-ХХ ст. загалом і, зокрема, України, про його вагу у зовнішньоекономічних та торговельних зв'язках його портів: Одеси, Миколаєва, Херсону, Очакова, Скадовська, Хорлів та міст, що мали значення, як адміністративно-економічні центри.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х років ХІХ ст. / Іван Олександрович Гуржій – К.: Наукова думка, 1968. – С.140.
2. Історія народного господарства УРСР. – К., 1983. – Т.1. – С.356.
3. Гуржій І.О. Вказ. пр. – С.140.
4. Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР. – М.: Изд-во АН СССР, 1954. – С.65.
5. Гуржій І.О. Вказ. пр. – С.145-146.
6. Золотов В.А. Хлебный экспорт России через порты Черного и Азовского морей в 60-90-е гг. ХІХ в. / Владимир Александрович Золотов. – Ростов-на-Дону, Изд-во Рост. ун-та, 1966. – С.96.
7. Складено автором за: Золотов В.А. Вказ. пр. – С.186, 194; Шиханов Р.Б. Біржі Південної України 1886-1914 рр. / Руслан Борисович Шиханов: Дис...

канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький держ. ун-т — Запоріжжя, 1999. — С.92.

8. Отчет начальника Николаевского торгового порта за 1906 г. — Николаев: Электрич. Литогр. Бр. Л. и И. Белолипских, [1907]. — С.3.

9. Гуржій І.О. Вказ. пр. — С.150-151.

10. Ibid. — С.151.

11. Ibid. — С.152.

12. Отчет Одесского комитета торговли и мануфактур за 1895 г. — Одесса, 1896. — С.63.

13. Див.: Гуржій І.О. Вказ. пр. — С.153-159.

14. Ibid. — С.159-160.

15. Ibid. — С.161.

16. Історія народного господарства УРСР. — С.356-357.

17. Гуржій І.О. Вказ. пр. — С.163.

18. Вказ. пр. — С.163.

19. Хромов П.А. Экономическое развитие России. Очерк экономики России с древнейшего времени до Великой Октябрьской социалистической революции / Павел Алексеевич Хромов. — М., 1967. — С.400.

20. Економічна історія України: Навч. посібник / Б.Д. Лановик та ін. За ред. Б.Д. Лановика. — К.: Вид. Дім «Юридична книга», 2004. — С.266.

21. Історія народного господарства Української РСР. — С.417-418.

22. Хромов П.А. Экономическое развитие России в XIX-XX ст. (1800-1917). — М., 1950. — С.472-474.

23. Історія народного господарства Української РСР. — С.418.

24. Економічна історія України. — С.266.

25. Історія народного господарства Української РСР. — С.418.

26. Коропецький І.С. Дещо про минуле, недавнє минуле та сучасне української економіки / І.С. Коропецький. — К.: Либідь, 1995. — С.68; Чекушина Ю.М., Толстих І.В. Нариси з економічної історії України / Ю.М. Чекушина, І.В. Толстих — К.: Центр навчальної літератури, 2003. — С.111.

27. Історія народного господарства Української РСР. — С.413-414.

28. Алавердов Э.Г. Внешняя торговля России через порты Черного и Азовского морей в конце XIX — начале XX в. / Эдуард Григорьевич Алавердов // Автореферат дис. ... к.и.н. 07.00.02 — История СССР. — Ростов-на-Дону, 1975. — С.23.

29. Ibid. — С.31.

Вікторія Степаненко Місце Північного Причорномор'я у зовнішній торгівлі Росії на межі XIX-XX століть: загальноукраїнський та регіональний аспекти

В статті з'ясовується місце Північного Причорномор'я у зовнішній торгівлі Російської імперії в 1890-1914 роках. Порівнюються показники країни, південних портів в експортно-імпорتنих операціях тощо. Автор приходиться висновку про особливе становище Північного Причорномор'я в економічній системі Російської імперії.

Ключові слова: Північне Причорномор'я, зовнішня торгівля, Російська імперія, імперіалізм, хлібний експорт

Виктория Степаненко Место Северного Причерноморья во внешней торговле России на рубеже XIX-XX столетий: общеукраинский и региональный аспекты

В статье выясняется место Северного Причерноморья во внешней торговле Российской империи в 1890-1914 годах. Сравниваются показатели страны, южных портов в экспортно-импортных операциях и т.п. Автор приходит к выводу об особом положении Северного Причерноморья в экономической системе Российской империи.

Ключевые слова: Северное Причерноморье, внешняя торговля, Российская империя, империализм, хлебный экспорт

Victoria Stepanenko Place of Northern Black Sea Coast in foreign trade of Russia on boundary XIX-XX of centuries: all-Ukrainian and regional aspects

In article the place of Northern Black Sea Coast in foreign trade of Russian empire in 1890-1914 is sort the matter out. Parameters of the country, southern ports in export-import operations, etc. are compared. The author comes to a conclusion about special position of Northern Black Sea Coast in economic system of Russian empire.

Key words: Northern Black Sea Coast, foreign trade, Russian empire, imperialism, grain export

Рецензенти:

Тригуб П.М., д.і.н., професор

Хаєцький О.П., к.і.н., доцент

Надійшла до редакції 10.03.2010 р.

Таблиця 1. Хлібний експорт Росії у 1885-1900 рр. (по п'ятиліттям) [6].

Роки	Усього, тис. пудів	Із портів Чорного та Азовського морів		Із Балтійських портів		Через західний сухопутний кордон	
		тис. пудів	% до усього експорту	тис. пудів	% до усього експорту	тис. пудів	% до усього експорту
1885-89	2002038	1223278	61,1	419631	20,8	240632	12,0
1890-94	2017814	1442351	71,1	336599	16,6	184499	9,1
1895-99	2326534	1588055	68,2	319736	13,7	300919	12,9

Таблиця 2. Участь портів Північного Причорномор'я у хлібному експорті (1890-1899 рр.) [7]

Роки	Одеса, тис. пудів	Миколаїв, тис. пудів	Усього, тис. пудів (%*)	Чорномор- ські порти, тис. пудів	Азовські порти
1890	85676	37839	123515 (69,6)	177529	104835
1891	82360	31418	113778 (70,6)	161150	85568
1892	28957	17274	46231 (57,8)	79906	62850
1893	83826	49075	132901 (67,6)	196692	107431
1894	154213	87729	241942 (73,4)	329770	136623
1895	122121	76149	198270 (72,1)	275081	142053
1896	93802	69379	163181 (75,3)	216793	113144
1897	99000	73873	172873 (86,4)	200144	97646
1898	95263	58989	154252 (75,6)	204105	95316
1899	63130	31602	94732 (73,4)	129093	97346

Таблиця 3. Структура імпорту Одеського порту в останній чверті XIX ст. [17].

Товари, тис. пудів	1875 р.	1885 р.	1895 р.
Бавовна і бавовняна пряжа	642	1285	1640
Олива та інші олії	295	306	134
Свинець, олово, мідь	-	103	206
Кам'яне вугілля	10256	13974	5857
Залізо, чавун і сталь	961	905	1785
Машини й апарати	250	133	369
Свіжі й сухі фрукти	751	937	2267
Чай	47	28	75
Кофе	71	110	103
Рис	237	256	48
Прянощі	37	45	73
Тютюн	64	22	9

Таблиця 4. Структура зовнішньої торгівлі України у 1909-1911 рр., у % [26].

<i>Галузь</i>	<i>Частка в експорті/ імпорті Росії</i>
<i>Експорт</i>	
Металургія (виготовлена продукція: 11,3; добувна: 1,6).	12,9
Лісові вироби	0,6
Харчова промисловість	27,8
Сільське господарство (зернові: 50,0; тваринництво: 7,2).	57,2
Інші	1,5
Разом	100
<i>Імпорт</i>	
Паливо та видобувна продукція	7,2
Машинобудування	7,5
Хімічна промисловість	1,6
Ліс і лісові матеріали	3,6
Легка промисловість (текстиль – 39,0; шкіра та шкіряні вироби – 6,7; галантерея – 5,9)	51,6
Харчова промисловість (риба – 6,0; спиртні напої – 5,5; колоніальні товари – 7,2)	18,7
Інші	9,8
Разом	100